De Weem te Eexta

Drs. A. Reinstra
© Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Zeist 2003

Inhoud

Pag.
3 – Inleiding
4 – Situering
5 – Het huidige gebouw
7 – Bouwfasering
Oudste bouwfase, 1252-1264
Casco
Ruimtelijke opbouw en indeling
15 – De eerste grote verbouwing, omstreeks 1516
De kap
Vensters, muren en balklagen
18 – 17de-eeuwse wijzigingen
19 – 18de eeuw
19 – 19de eeuw
20 – 20ste eeuw
22 – Bouw- en architectuurhistorische context
24 – Literatuur
25 – Bijlage Rapportage Dendrochronologie

DE WEEM TE EEXTA

Inleiding

Naar aanleiding van een verzoek van de eigenaar Jan Loots aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) werd door ondergetekende in 2002 een bezoek gebracht aan het pand Kerklaan 55 van het voormalige plaatsje Eexta (tegenwoordig Scheemda). In dit ogenschijnlijk vroeg 19de-eeuwse gebouw waren de restanten van een 13de-eeuwse pastorie tevoorschijn gekomen bij het verwijderen van enkele zachtboard betimmeringen in een kamertje op de verdieping. Bij het bezoek ter plekke bleek dat niet alleen het oude muurwerk bewaard was gebleven maar ook de oorspronkelijke, zeer zeldzame eikenhouten sporenkap. Voldoende redenen voor de RDMZ om een bouwhistorisch onderzoek uit te voeren en het eikenhout aan een dendrochronologisch onderzoek te onderwerpen. Voor de laatste vorm van onderzoek werden door ondergetekende diverse houtmonsters genomen die door de Stichting RING bij de ROB te Amersfoort werden gedateerd. Ter aanvulling op het onderzoek werd gebruik gemaakt van diverse publicaties en verdienstelijk bronnenonderzoek door dhr. J. P. Koers uit Midwolda. Daarnaast stelde Johan Feikens veel gegevens en opmetingen beschikbaar die hij in de loop der tijd heeft verzameld over de pastorie. Feikens is werkzaam bij GEO PLUS bv, het bedrijf van eigenaar Loots dat in het pand is gevestigd.
In dit rapport zal de nadruk liggen op de aangetroffen bouwsporen in de ontpleisterde muren van het verdiepingskamertje en de onderzochte kapconstructie. Deze nieuwe gegevens en dateringen worden niet afzonderlijk besproken maar zijn omwille van de leesbaarheid verwerkt in het verhaal over de bouwfasering van het object. Omdat niet alle muren ontpleisterd zijn, kan slechts op basis van delen een beperkt beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van het pand worden geschetst. Om het beeld en de bouw-, architectuurhistorische context toch zo volledig mogelijk te krijgen is het pand vergeleken met andere laat-middeleeuwse gebouwen in Groningen en het aangrenzende Ost-Friesland.

Situering

De voormalige weem staat op een groot terrein, gelegen iets ten oosten van de huidige begraafplaats. Zowel de begraafplaats als de grond rond de pastorie is omgracht. Beide zijn toegankelijk via de oude noord-zuid gerichte weg die tussen de terreinen doorloopt. Op de begraafplaats stond tot 1870 een grote romano-gotische kruiskerk waarvan slechts enkele foto's en opmetingen bekend zijn. Weem en kerk vormden oorspronkelijk één geheel en zullen gezien de architectonische kenmerken in dezelfde tijd gebouwd zijn.

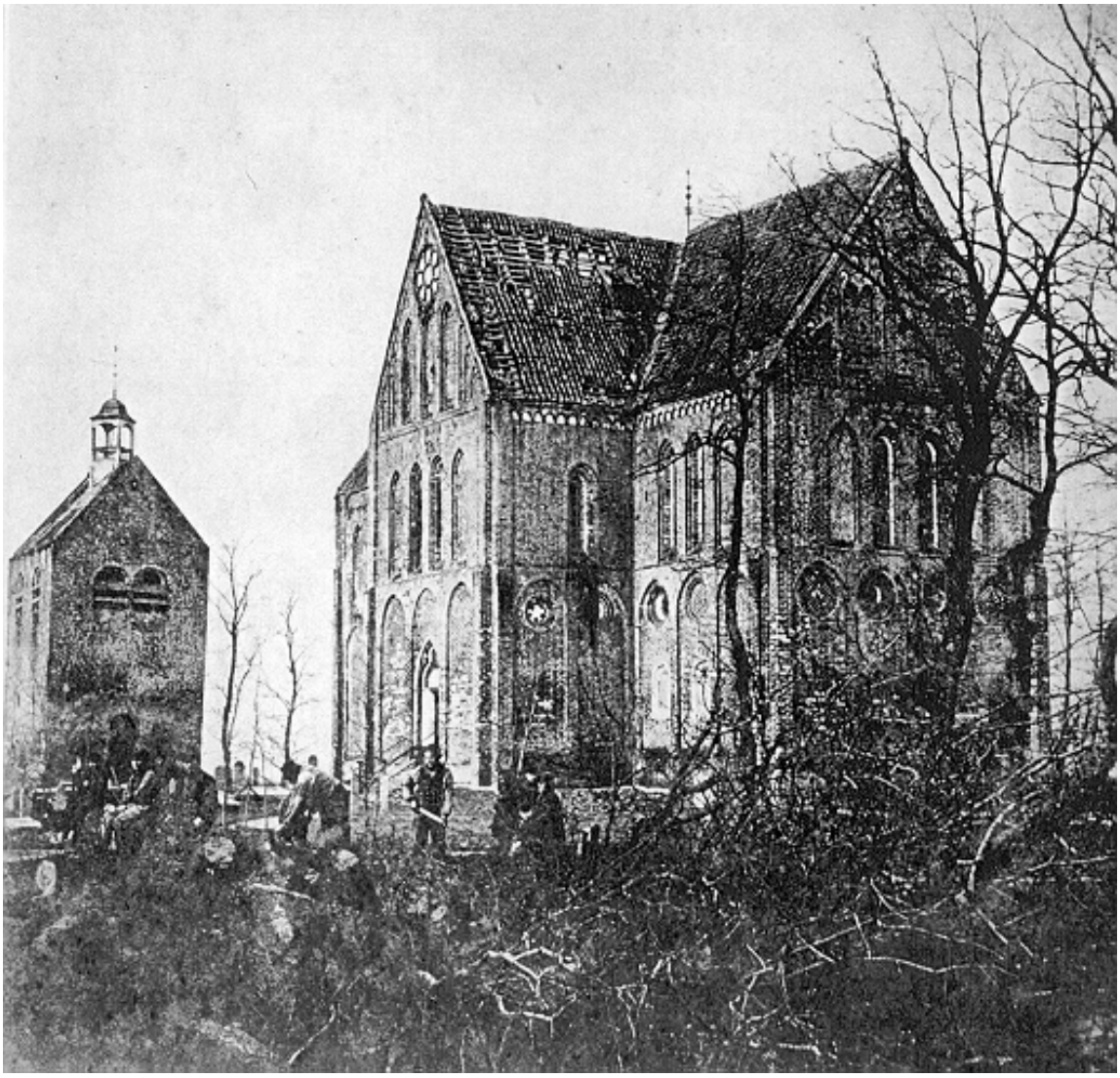

Figuur 1. Het kerkgebouw met losse klokkentoren voor de sloop in 1870

Het huidige gebouw

De tegenwoordige weem is een groot rechthoekig gebouw van twee bouwlagen met een schilddak, gedekt met blauwe, geglazuurde Oud-Hollandse dakpannen. Het 6 venstertraveeën brede dwarshuis is in de noordelijke helft onderkelderd en toegankelijk via de omlijste hoofdingang halverwege de oostgevel, de voorgevel. Het pand is aan de buitenzijde bepleisterd en voorzien van 6 en 8 ruits schuifvensters.
Het interieur wordt gekenmerkt door een driedeling. Zo vormen de kelder, opkamer en verdiepingskamer het rechterstuk, en twee boven elkaar gelegen kamers het linkergedeelte. De middenpartij wordt gevormd door een brede gang met trappartij beneden en een overloop met kamertje en zoldertrap op de verdieping. De zolder is een ongedeelde ruimte zonder borstwering. Tegen dit bouwwerk bevindt zich aan de achterzijde, de westzijde, een schuur die dienst doet als kantoor. In deze schuur zijn veel hergebruikte balken toegepast met interessante constructiedetails.

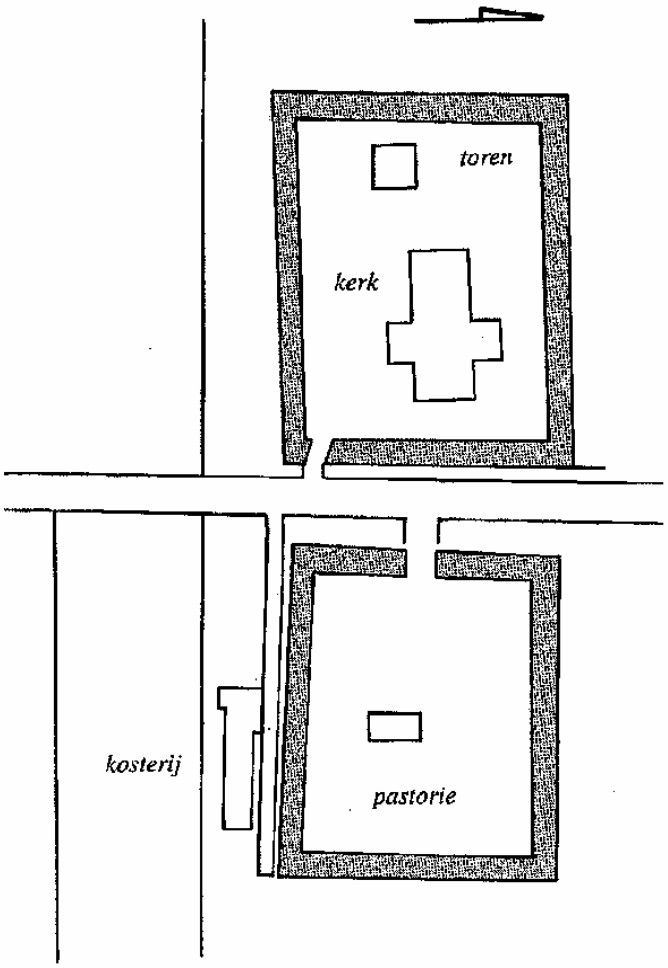

Figuur 2. Situatietekening weem-kerk (tek. J.P. Koers)

Plattegrond verdiepingskamertje met bouwfasering en bouwsporen. Schaal 1:100

BOUWFASERING

Oudste bouwfase, 1252-1264

De weem te Eexta is gezien de kenmerken en de dendrochronologische datering van de kapconstructie gebouwd zo net na het midden van de 13de eeuw, ergens tussen 1252 en 1264. Uit die tijd zijn nog grote delen van het casco bewaard gebleven. Daarnaast zijn de huidige afmetingen van het gebouw nog altijd dezelfde als uit de bouwtijd, en is veel van het oorspronkelijke materiaal nog achter de latere stuclagen verborgen. Slechts de oude topgevels zijn verdwenen en de indeling is gewijzigd.

Casco

Het gebouw kreeg een rechthoekig grondplan (16.6x7.7m.) en werd gebouwd van grote baksteen (30.8-31x9.2-10x14.8-15cm., 10 lagen 100cm.). De muren hebben een fundering op staal met slechts enkele versnijdingen en zijn uitgevoerd in zogenaamd kistwerk. Dit kistwerk bestaat uit twee schillen baksteen met daartussen een vulling bestaande uit grove schelpmortel en puinresten. Om de halfsteens schillen voldoende hechting met het binnenwerk te geven zijn een aantal strekken afgewisseld door een kop; een baksteen die naar binnen steekt.
In het metselwerk werden diverse vensters opgenomen. Een aantal van die vensters zijn op de huidige verdiepingshoogte aan het licht gekomen. (één in de noord- en westgevel, twee in de oostgevel) Het betreft vensters die van binnen naar buiten sterk taps toelopen. Hierdoor is aan de buitenzijde slechts een smalle verticale spleet zichtbaar terwijl de binnenkant bestaat uit een grote opening, aan de bovenzijde afgesloten door een flauwe segmentboog. Uit restanten van twee duimen en een haakje kan worden afgeleid dat de openingen van binnenuit met luikjes konden worden afgesloten. De vensters zijn vakkundig gemetseld met rechthoekige bakstenen. Het gevolg hiervan was dat er door de schuine vensterdagkanten kleine uitsparingen ontstonden. Onderzoek wees uit dat deze sparingen met leem werden dichtgezet en vervolgens net als het overige muurwerk met een dun laagje witkalk werden afgestreken. Of hier nog schilderingen op waren aangebracht, zoals zichtbaar op één hergebruikte steen, is onduidelijk.
Een afwijkend en vermoedelijk ook oorspronkelijk venster bevindt zich in de westgevel. Hier is een vierkant rasterwerk van diefijzers aanwezig waarvan de twee horizontale ijzers in het metselwerk zijn opgenomen en de twee verticale staven in een eikenhouten onder- en bovendorpel zijn bevestigd. Deze bevestiging in houten dorpels is opmerkelijk aangezien de uiteinden van de staven met lood in het hout zijn gezet, een manier van werken die direct uit de omgang met natuursteen afkomstig lijkt. Bijzonder zijn verder de smeedijzeren ringen die over de kruisingen van de staven zijn aangebracht.
Tot de oorspronkelijke opzet behoort ook een aangetroffen stortkoker. Deze koker bevindt zich in de noordwesthoek van het gebouw en is in de dikte van de noordmuur opgenomen. De kleine koker loopt vanaf de verdiepingsvloer boven de opkamer door het muurwerk naar beneden. Waar de koker daar uitmondt is niet duidelijk (een beerput?). De functie van de koker lijkt helder door de vondst van de nisvormige uitsparing erboven en de (latere) plank met gat en bijbehorend deksel. Hier bevond zich het secreet of gemak met als afvoer de stortkoker. Opmerkelijk is de positie van het spleetvenster in de westgevel. Deze opening bevindt zich vlak naast de secreetnis en zal hier bewust zijn geplaatst om licht en lucht toe te laten.

Een ander onderdeel van het oorspronkelijke casco vormt de eikenhouten kapconstructie. De oude sporenparen die bij de bouw werden aangebracht zijn nog grotendeels aanwezig en bestaan uit twee sporen, elk onder een hellingshoek van ruim 51 graden. De rechthoekige sporen (16-19x8.5-9cm) zijn aan elkaar gekoppeld door middel van twee horizontale haanhouten. Kenmerkend is de verbinding tussen spoor en haanhout. Het haanhout is namelijk met spijkers en door middel van een verborgen, schuine keep aan de sporen bevestigd. Houten toognagels ontbreken. Uit de aangetroffen telmerken blijkt dat de oudste sporenparen doornummeren en

nog in de juiste volgorde staan. De merken op de zuidkant bestaan uit kleine boorgaatjes aan de rechterzijde en dunne streepjes aan de linkerzijde. Met enige moeite zijn de telmerken van de genummerde sporenparen 2 t/m 6 terug te vinden. Met name nummer 6 is van belang omdat dit nummer als zes tekentjes wordt weergegeven. Dit kenmerk vinden we alleen in de oudste houtconstructies terug. In later tijden gebruikt men namelijk voor vijf- en tientallen aparte tekens. De nummering, die van oploopt van zuid naar noord, begint ergens halverwege de kap. Dit zal te maken hebben met latere wijzigingen (16de eeuw) en reparaties, en niet met een korter gebouw zoals door de heer Feikens is geopperd. Het laatste idee wordt ook door het muurwerk tegengesproken.

Figuur 3. Het spleetvenster halverwege de noordgevel.

Figuur 4. De dichtgezette spleet met rechtsboven een duim van een luikafsluiting.

Figuur 5. Dagkant van een venster met leemresten in de hoeken en afwerklaag van witte kalk.

Figuur 6. Wit gekalkte dagkant van een van de vensters in de oostgevel.

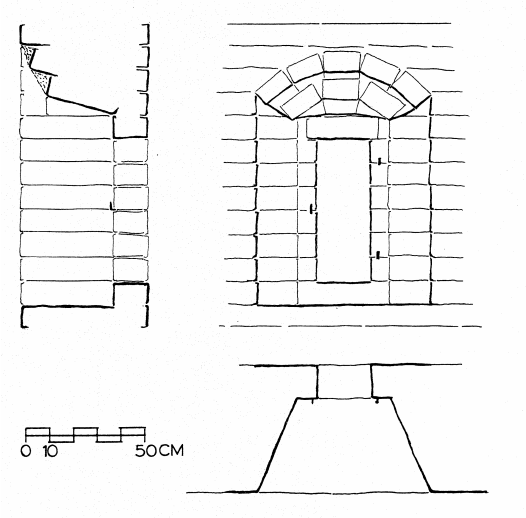

Figuur 7. Doorsneden en aanzicht van de spleetvensters. Opmeting J.J. Jehee en A. Reinstra.

Figuur 8. Hergebruikte beschilderde baksteen in de noordgevel.

Figuur 9. Oorspronkelijk venster met diefijzers in de westgevel.

Figuur 10. Diefijzers met lood in de eikenhouten onderdorpel bevestigd.

Figuur 11. De zitnis met gemak in de noordwesthoek op de verdieping.

Figuur 12. Detailopname van de houten zitting en het deksel. Onder de opening bevindt zich een stortkoker uitgespaard in de muur.

Figuur 13. Telmerk nummer OO oostkant (net boven de spijker waarmee het haanhout aan de spoor is bevestigd).

Figuur 14. Telmerk nummer IIII, westkant.

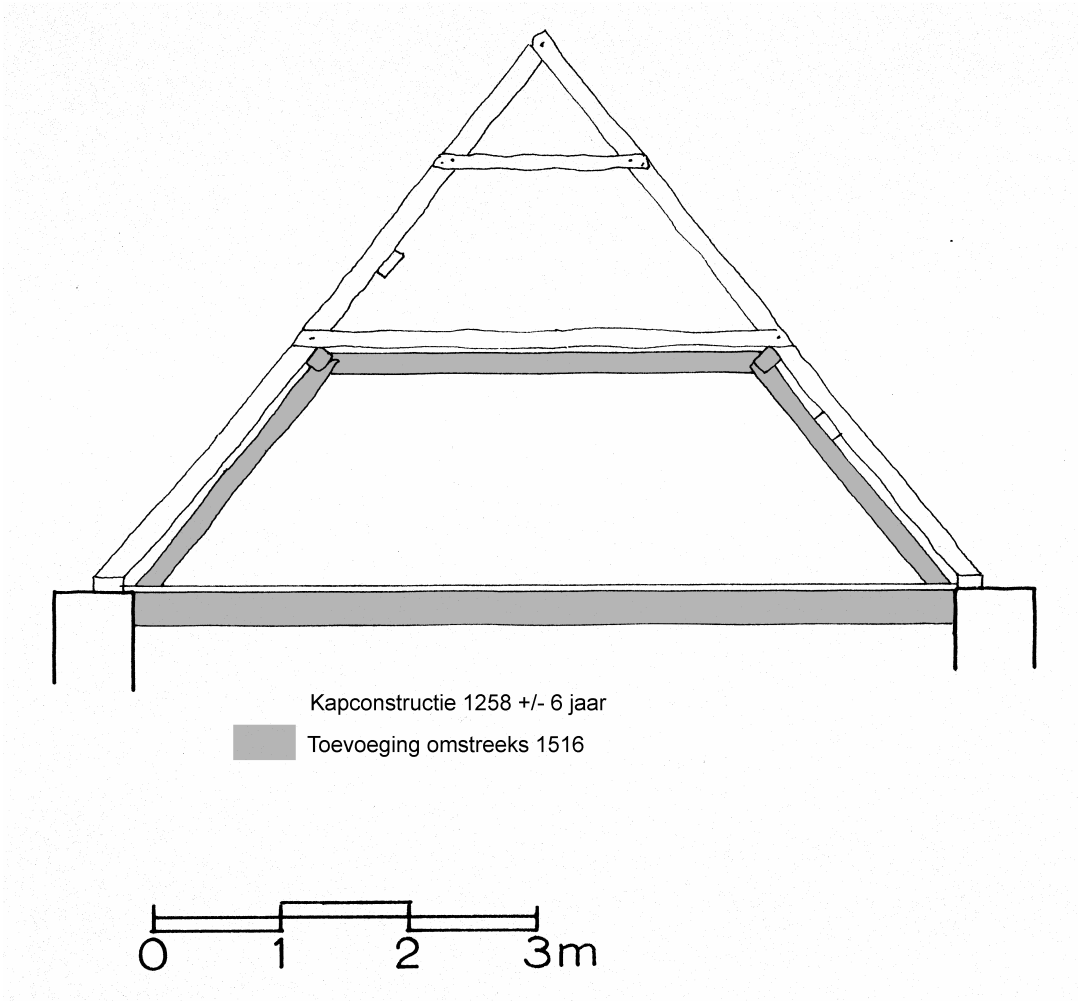

Figuur 15. Dwarsdoorsnede van de sporenkap met de later toegevoegde ondersteuning.

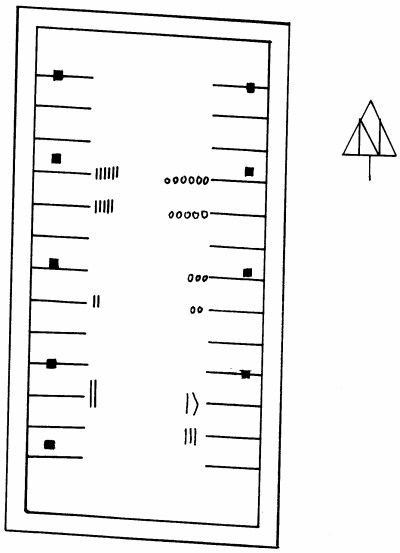

Figuur 16. Schematisch overzicht van de telmerken in de kapconstructie.

Figuur 17. Dat de kelder bij de oorspronkelijke opzet van het pand behoort, toont deze foto uit 1979. De wijze waarop het gewelf gemetseld is, is typerend voor de 13de eeuw.

Figuur 18. Intrigerend is de nis in de opkamer met daarin een onderpan als afvoergoot. Mogelijk had de pastorie een soort sacristiefunctie en moet de goot als een piscina worden beschouwd. Interessant is dat een dergelijke nis met afvoergoot ook in de pastorie te Warffum is aangetroffen.

Ruimtelijke opbouw en indeling

Over de oorspronkelijke ruimtelijke opbouw en indeling van de weem is dankzij de vondsten meer duidelijk geworden. Zo moet er gezien de hoogte van de spleetvensters een verdiepingsvloer zijn geweest. De plaatsing van één van de vensters in de huidige voorgevel wijst erop dat die vloer mogelijk over de gehele breedte van het pand lag. Deze verdieping was laag en heeft vermoedelijk gedeeltelijk, gezien de secreet in de noordwesthoek, als woon- of slaapruimte gefunctioneerd. Daarnaast zullen er net als op de zolder en in de kelder voedselvoorraden hebben gelegen.

De opkamer in het noordelijke deel van het gebouw is eveneens oorspronkelijk. De vorm, constructie en bakstenen van het onderliggende keldergewelf tonen dit aan. Naast de kelder/opkamer zal zich een grote zaal hebben bevonden met enkele vensters en een toegang. Waar de lichtbronnen waren gesitueerd is nog niet duidelijk. De entree zal zich in de westgevel, de vroegere voorgevel, hebben bevonden. De grote vraag is of er een haardpartij in de muren van de zaal was uitgespaard of dat men van een open vuur gebruik maakte. Dit laatste lijkt onlogisch gezien de dikke gevels, maar mag gezien het feit dat het ook in de pastorie te Warffum is aangetroffen zeker niet worden uitgesloten. Een ander onduidelijk punt vormt de oorspronkelijke opgang naar boven. Over de vorm en situering van de trap of ladder zijn geen aanwijzingen gevonden.

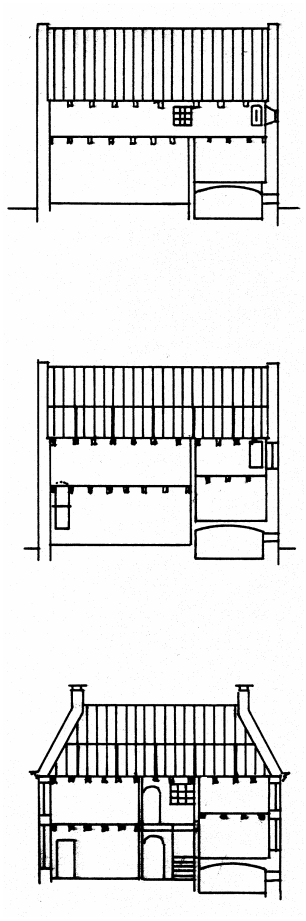

Figuur 19. Schetsmatige lengtedoorsnede (richting het westen) van de drie hoofdbouwfasen. (ca. 1260, ca.1520, ca.1900) Alleen de zekere vensteropeningen en doorgangen zijn getekend.

De eerste grote verbouwing, omstreeks 1516

Uit het dendrochronologisch onderzoek van hout uit de kap en de zolderdragende balklaag is naar voren gekomen dat er omstreeks 1516 een verbouwing heeft plaatsgevonden. Deze verbouwing was gericht op het versterken van de houten kapconstructie en het comfortabeler en gebruiksvriendelijker maken van het pand. De oorspronkelijke niveauverdeling kende vele beperkingen en de oude kleine, vensters voorzagen niet meer in de lichtbehoefte van de 16de-eeuwse bewoners.

De kap

De oude eiken sporenkap werd in deze bouwfase grondig aangepakt. Onder het bestaande houtwerk werd namelijk een steunconstructie geplaatst in de vorm van gordingen en stijlen. Daarnaast werden nieuwe sporen toegevoegd en oude sporenparen met stukken hout aan de nieuwe vloerbalken gekoppeld.
Het eikenhout uit 1516 onderscheidt zich van het oudere materiaal door ten eerste het formaat en ten tweede het aantal jaarringen. Zo is het formaat van de later toegevoegde balken veelal vierkant terwijl het 13de-eeuwse hout in hoofdzaak rechthoekig is. Kenmerkend is ook het verschil in de groeistructuur van het hout uit de beide bouwfasen. Zo heeft het oudste eikenhout een mooi egaal groeipatroon met veel jaarringen terwijl de 16de-eeuwse stukken veel grilliger van vorm zijn en meer noesten en veel minder jaarringen hebben. De toegevoegde sporenparen zijn aangepast aan de oude vorm maar onderscheiden zich, naast de voorgenoemde aspecten, door hun constructiewijze en de telmerken. Constructief wijken de sporenparen in detail af van hun oudere voorgangers. Zo zijn de verbindingen van de 16de-eeuwse exemplaren iets anders van vorm en niet gespijkerd maar gepend met houten toognagels. Verschil is er daarnaast in de aanwezige telmerken. Bij de oude sporenparen zijn dit kleine boorgaatjes en streepjes, bij de toegevoegde exemplaren zijn het gesneden merken waarbij het onderscheid tussen links en rechts wordt gevormd door een knikje in een van de strepen aan de linkerkant. Of de planken van het 'windverband' onder de sporen langs in deze fase zijn aangebracht is niet helemaal met zekerheid te zeggen. Gezien het feit dat ze niet alleen aan de oude maar ook aan de 16de-eeuwse sporen zijn gekoppeld, en bestaan uit eikenhout met grove jaarringen, lijkt het alsof ze in deze bouwfase zijn aangebracht.
Een opmerkelijk aspect van de toegevoegde ondersteuningsconstructie is de vormgeving van de stijlen die de gordingen ondersteunen. Dit zijn geen gebruikelijke gebintstijlen voorzien van windschoren, dekbalken en korbeels, maar slechts stijlen die de gordingen ondersteunen. Omdat deze vermoedelijk ter plaatse pas werden gemaakt zijn er geen telmerken op aangebracht.

Vensters, muren en balklagen

Zoals hiervoor al opgemerkt werd bij de verbouwing een nieuwe zolderdragende balklaag ingebracht. Van deze enkelvoudige balklaag werden de eikenhouten balken circa één meter hart op hart gelegd. Waarom de oudste balken al na circa 250 jaar werden vervangen is niet duidelijk. Een slechte staat lijkt niet logisch en reëel gezien het feit dat de kap al bijna 750 jaar oud is en de huidige balklaag ook al bijna 500 jaar in een goede staat verkeert.
Naast de nieuwe balklaag op zolderhoogte werd bij deze verbouwing ook de balklaag boven de zaal vervangen en verlaagd. De oorspronkelijke hoge zaal werd verlaagd om op deze wijze meer stahoogte te creëren op de verdieping. De bruikbaarheid van de verdieping nam hierdoor toe, en de kleinere zaal kon beter worden verwarmd.
Verder werd in deze fase de muur die de opkamer scheidde van de zaal doorgetrokken naar de zoldervloer. Deze ontpleisterde muur bleek gemetseld van hergebruikte kloostermoppen en staat koud tussen de langsgevels. In de muur werd een klein venster opgenomen voorzien van een luikje dat vanuit de kleine verdiepingskamer geopend kon worden. Van het rechthoekige venster zijn de duimen en de sluiting in het metselwerk bewaard. Waarvoor de vensteropening diende is onbekend.

Met het aanbrengen van de balklagen werden ook de vensters vernieuwd. De oude, smalle spleetvensters werden dichtgezet en vervangen door grotere kloostervensters voorzien van zandstenen dorpels. Van dit type venster zijn in het kamertje boven de opkamer zeker drie exemplaren aangetroffen; twee in de huidige voorgevel en één in de achtergevel. In de kopse (noord)gevel zijn eveneens twee vensterdagkanten aangetroffen. Hier is echter niet duidelijk of het de resten betreft van twee kloostervensters of kruisvensters. Uit het feit dat de vensters keurig tussen de balken zijn geplaatst kan men afleiden dat de openingen uit dezelfde periode dateren als de balken. Bij een eerdere verbouwing werd in de zuidelijke helft van de westgevel eveneens een secundair kloostervenster aangetroffen. Dit venster bevindt zich op een lager niveau en voorzag de zaal op de begane grond van daglicht.
De verwarming van de kamers vond waarschijnlijk plaats door middel van vaste haardplaatsen, mogelijk tegen de kopse zuidgevel waar ook nu de schouwen zijn te vinden. De trap zal in deze periode op dezelfde plek als tegenwoordig hebben gezeten. Dit is de meest logische plek om alle vloerniveau's bereikbaar te maken vanaf één punt.

Figuur 20. De stijl en gording werden bij de verbouwing rond 1516 onder de 13de-eeuwse sporenkap geplaatst.

Figuur 21. Dit V-vormige uiteinde maakt deel uit van een balk die de zoldervloer draagt. De balk werd omstreeks 1516 aangebracht en mogelijk in de 17de eeuw omtimmerd.

Figuur 22. Drie vensterfasen zijn hier zichtbaar. Onder de balklaag de bovendorpel van het 16de- eeuwse exemplaar.

Figuur 23. Restant van een kloostervenster in de huidige achtergevel, ontdekt in 1979.

17de-eeuwse wijzigingen

Uit zowel het bouwhistorisch onderzoek als uit de historische bronnen blijkt dat er na de in de 17de eeuw de nodige reparaties en aanpassingen plaatsvonden. Zo zijn de consoles onder de omtimmerde zolderbalken in de kamer op de verdieping als 17de eeuws aan te merken, net als het eiken deurtje naar de kelder. J.P. Koers noemt verder op basis van de bronnen: 1664 - nieuw putraam, 1666 - nieuwe vloertegels, 1667-1668 -dokken, hout en spijkers, 1670 - reparatie pompen en in 1673 - nieuwe glazen.

Aan de buitenkant van de oude westgevel van de pastorie zijn diverse bouwsporen zichtbaar van aanbouwen. Zo zijn op enkele plekken aftekeningen van oudere daken bewaard gebleven. Deze daken zijn gezien de dakhelling afkomstig van oudere voorgangers van de huidige schuur, die in 1874 werd gebouwd ter vervanging van een ouder exemplaar. Dit ouder exemplaar dateerde uit 1802, toen het volgens Koers een nog oudere bouwvallige schuur verving. Of die voorganger de eerste schuuraanbouw was en uit de 17de eeuw dateerde, zoals Koers vermoedt, blijft de vraag. Duidelijk is wel dat deze aanbouw grote gevolgen had voor de oriëntatie van het gebouw. Met de aanbouw zal de toegang van de westgevel naar de oostgevel zijn verplaatst en zullen de vensters aan de westkant zijn dichtgezet. Zoals Koers ook aangeeft zal bij deze verbouwing een gang zijn gecreëerd.

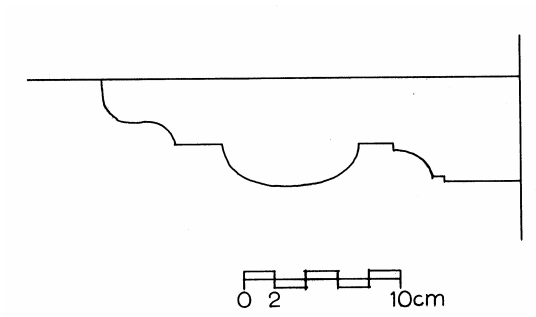

Figuur 24. profiel van de 17de-eeuwse balkconsole op de verdieping.

Figuur 25. 17de-eeuwse eikenhouten paneeldeur naar de kelder.

18de eeuw

Dankzij de bewaard gebleven rekeningen is bekend dat in 1753 hout werd geleverd voor een trap. Van deze trap is niet veel bewaard gebleven door laat 19de en vroeg 20ste-eeuwse wijzigingen. Slechts de hergebruikte balusters op de verdieping zouden uit 1753 en mogelijk zelfs nog uit de 17de eeuw kunnen dateren. Koers noemt daarnaast in hetzelfde jaar nog -2 gld voor lemen deele beuken en een post voor onderhoud van goten, de aankoop van een waterstien-gootsteen, en ijzerwerk en dokken. Opvallend zijn de balken voor vloerherstel die in 1761 worden aangekocht. Mogelijk zijn dit de grenenhouten balken met het kwartronde profiel in het zuidelijke deel van het pand, boven de begane grond.

Figuur 26. De in 1948 gewijzigde trap met oude gedraaide balusters.

19de eeuw

In 1802 vinden er een aantal bouwwerkzaamheden plaats. Zo wordt een bouwvallige schuur afgebroken en het afbraakmateriaal vervolgens verkocht. Voor f. 1000,- wordt timmerhout aangeschaft waarvoor een nieuwe schuur werd gebouwd die aansloot aan op de westgevel van de oude pastorie. Tegelijk met de aanbouw van de schuur werd ook de pastorie gemoderniseerd en aangepast. Met name het dak, de toegang en de vensters werden behoorlijk gewijzigd. Uit de bronnen blijkt dat grote hoeveelheden oude rode en blauwe dakpannen werden verkocht en nieuwe, geglazuurde blauwe exemplaren werden aangeschaft. Volgens Koers heeft de aankoop te maken met een wijziging van het dak. De oude topgevels werden volgens hem gesloopt en het zadeldak daarna veranderd in een schilddak. Gevolg van deze operatie was dat ook de oude schoorstenen verdwenen en vervangen werden door nieuwe rookkanalen. De twee nieuwe kanalen werden op rondhouten balken gelegd en van de kopse gevels naar de kruisingen van de dakschilden gesleept. Als mogelijke reden voor de vernieuwing wordt een schoorsteenbrand genoemd. Deze brand moet gezien de roetsporen in de kap in de noordwesthoek van de zolder

hebben gewoed en had tot gevolg dat in de top van de spanten een zware roetaantasting plaatsvond.
Na verfbeurten in o.a 1804 en 1813 onderging het exterieur van de pastorie in 1874 een belangrijke metamorfose. De bakstenen gevels werden namelijk voorzien van een pleisterlaag, zoals dat ook bij de vele kerken in deze periode werd gedaan.

20ste eeuw

In 1903 werd voor een verbouwing f.1484,- betaald. Wanneer we het huidige interieur bekijken dan zijn er een aantal zaken die in deze periode aangepast zouden kunnen zijn. De belangrijkste aanpassing vond vermoedelijk plaats in de hal. Zowel de fraaie tegelvloer als de eenvoudige trappartij lijken in deze periode te zijn aangebracht. Met de verandering van de trap lijkt ook de indeling van de verdieping gedeeltelijk te zijn aangepast.
Ook de schouw in de linkervoorkamer heeft kenmerken die in de late 19de en vroege 20ste eeuw zijn te plaatsen. Het andere exemplaar uit de opkamer is in de jaren '70 van de 20ste eeuw uit het pand verwijderd en verdwenen.
Uit tekeningen bewaard in het archief van de RDMZ blijkt dat in 1948 een aantal kleine wijzigingen waren gepland. In de linkervoorkamer werd gezien de tekeningen (architectenbureau Buurke-Venenma Scheemda) het rookkanaal tussen de vensters in de zuidgevel vernieuwd terwijl op de verdieping zowel de trappen als het interieur van de opkamer werden gewijzigd. De trap naar de opkamer werd een kwartslag gedraaid en vanaf het bordes zou een steektrap naar de zolder zijn gemaakt. Waar de zoldertrap daarvoor was gesitueerd is onduidelijk. Het kamertje boven de opkamer onderging een aantal wijzigingen. Zo werd de haardpartij tegen de noordgevel verwijderd, en werden in de westgevel een vensteropening en een muurkast dichtgezet. De wand tussen de beide slaapvertrekken werd verplaatst en zo neergezet dat de ruimte in twee evengrote vertrekken werd verdeeld. Van de westelijke slaapkamer werd vervolgens een deel afgescheiden waarvan het ene stuk een kastfunctie kreeg terwijl het andere deel als portaal ging functioneren. Opmerkelijk is het kleine kastje in de zuidoosthoek van de voorste slaapkamer. In deze hoek bevindt zich in het muurwerk een merkwaardige afschuining en doorbraak naar het logeerkamertje ernaast. Wat de functie van deze beroette afschuining was is onduidelijk.
Ruim 30 jaar later werden opnieuw enkele wijzigingen doorgevoerd.

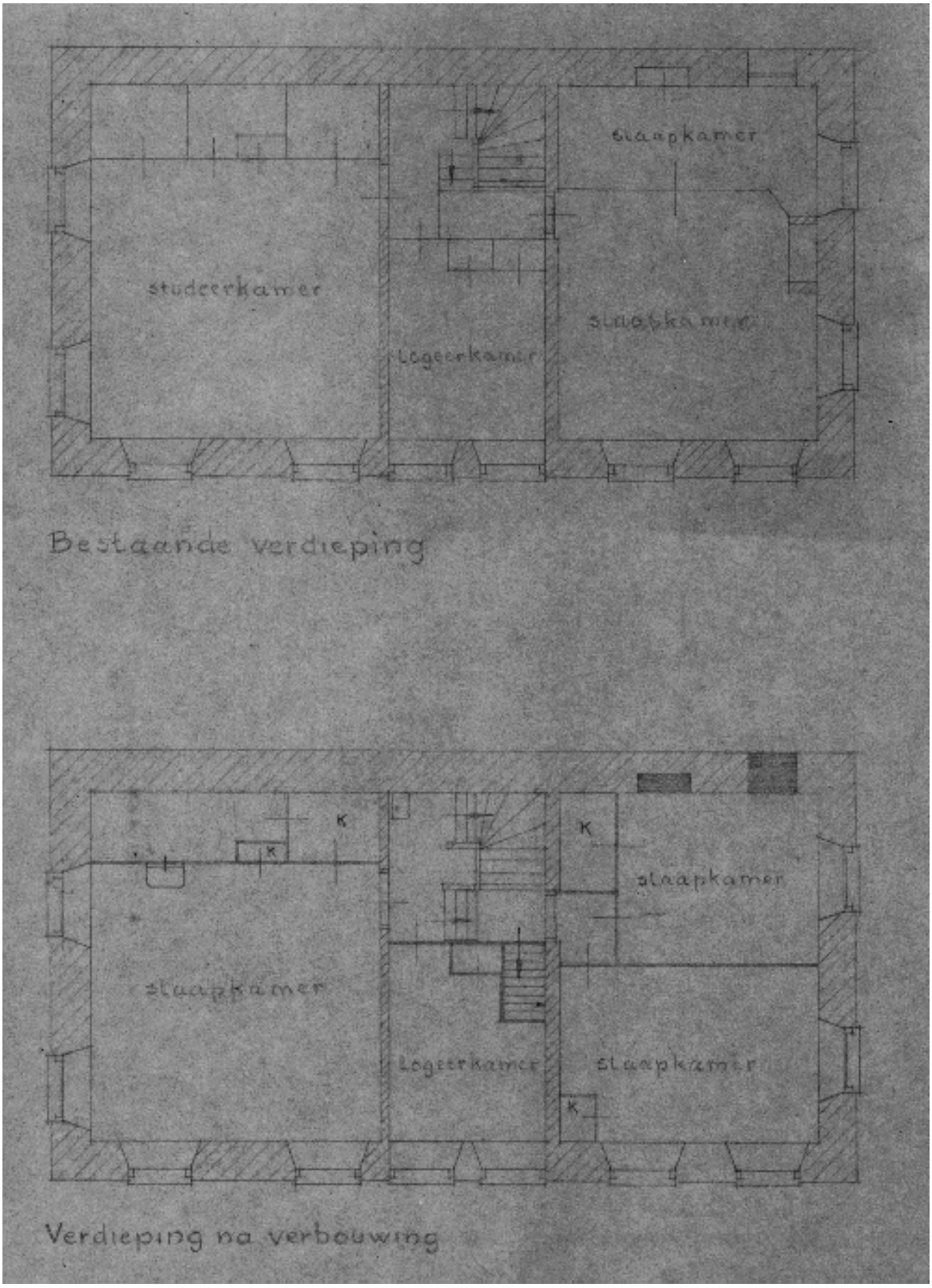

Figuur 27. Plattegrond bij het verbouwingsplan door architectenburo Buurke Venema uit 1948.

Bouw- en architectuurhistorische context

De weem te Eexta is een bijzonder waardevol gebouw. Het is niet alleen één van de oudste gedateerde huizen van baksteen maar ook één van de weinige bewaard gebleven 13de-eeuwse huizen in de Ommelanden. Slechts de pastorie te Warffum, het pand Dijkstraat 30 te Appingedam en een aantal stedelijke woonhuizen in Groningen dateren uit dezelfde periode en zijn bruikbaar als vergelijkingsmateriaal. Het veelgenoemde steenhuis te Bunderhee (Dl.) vertoont ook zeker enige overeenkomsten met de weem te Eexta maar is van later datum (14de eeuw), net als de 15de-eeuwse pastorieën in Groningen (huidige Feithhuis) en Stapelmoor (1429-Dl.). De vergelijking met steenhuizen of stinsen, waarna de laatste jaren nogal wat onderzoek is gedaan, gaat ook niet helemaal op. Uit de opgravingsresultaten van veel van deze gebouwen blijkt dat veel oude exemplaren bijna vierkant van vorm waren. Deze torens hadden vaak één of meerdere overwelvingen en verdiepingen – zie de Schierstins te Veenwouden- en waren de zetels van hoofdelingen of rijke boeren.
Veel vergelijkingsmateriaal is er dus niet. Toch zijn er een aantal aspecten die opvallen wanneer de 13de-eeuwse woongebouwen op een rijtje worden gezet. Kenmerkend is, en hiermee onderscheiden de beide 13de-eeuwse plattelandswemen zich van de stedelijke woonhuizen, de dwarse plaatsing op een groot erf en de gedeeltelijke onderkeldering. De grote stadshuizen als het Calmershuis (Oude Boteringestraat 24), Grote Markt 39 (Drie Gezusters) of het Hinckaertshuis (Oude Kijk in't Jatstraat 6) in de stad Groningen zijn diepe panden die vanwege commerciële doeleinden geheel onderkelderd zijn. Deze gebouwen zijn daarnaast vaak van één of meerdere verdiepingen voorzien en in het bezit van een borstwering op de zolder. Deze kenmerken wijzen op een extra opslagcapaciteit die kennelijk bij de wemen van Eexta en Warffum overbodig was.
Een ander verschil in de bouwkundige structuur is de plaatsing van de vensters. Bij de vrijstaande wemen was het mogelijk lichtopeningen te maken in de lange gevels, iets wat bij de ingebouwde stedelijke huizen alleen in de kopse gevels mogelijk was. De woonvertrekken in de wemen waren dus beter te verlichten dan de stadshuizen, waar alleen via de voor- en achterkant daglicht binnenviel. Of ze daarmee comfortabeler waren kan men zich afvragen. De kou en wind was op het platteland direct merkbaar zodat de vensters niet al te groot zullen zijn geweest. Dit bleek ook in de weem te Warffum waar de oorspronkelijke vensters aan de buitenzijde vrij smal zijn. Interessant is ook de lage plaatsing van die vensters ten opzichte van de vloer binnen en het maaiveld buiten. Dit gegeven is in tegenspraak met het verdedigbare karakter wat vaak aan dit soort gebouwen wordt toegekend. De stevige muren boden wel bescherming, net als de brede omgrachting, maar de vensters en de laaggeplaatste deuropening tonen aan dat het gebouw in eerste instantie als een woonvertrek werd gebouwd. Wanneer we de vorm van verdiepings-vensters van de Eexter weem met die van het Calmershuis te Groningen vergelijken blijkt dat deze bijna identiek zijn. Beide bestaan uit een lichtspleet die aan de binnenzijde met een luik kon worden afgesloten. Niet alleen in Groningen, ook elders zoals bijvoorbeeld in de 13de-eeuwse huizen in Utrecht zien we het het taps toelopende spleetvenster als standaardtype toegepast in de minder belangrijke vertrekken en verdiepingen. Verder komt dit venstertype veel voor in kerktorens, waar een afsluitend luik veelal ontbreekt. De vorm en grootte heeft alles te maken met de beschikbaarheid van glas, een kostbaar materiaal dat alleen in de hoofdvensters van de belangrijkste vertrekken was aangebracht.

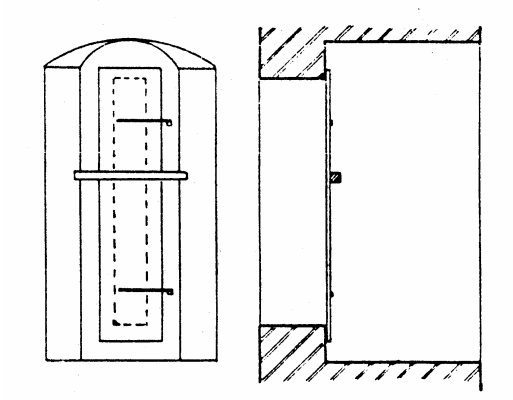

Figuur 28. Een van de 13de-eeuwse verdiepingsvensters in het Calmershuis in Groningen.

De kenmerken en constructies van de kap tonen interessante overeenkomsten met kapconstructies, of restanten ervan, in enkele Groninger kerken. Zo bestaan de telmerken in de hergebruikte sporen van de kerkkap te Garnwerd (1229+/- 3 jr.) eveneens uit geboorde gaatjes en vinden we de dunne streepjes ook in de sporenkap van Oosterwijtwerd (1237+/- 5 jr.). De flauwe dakhellingen zijn hier eveneens vergelijkbaar.
Opmerkelijk zijn de overeenkomsten tussen de pastorie te Eexta en die te Warffum. Niet alleen in bouwkundig opzicht zijn het 'broertjes', ook in dateringen van de verschillende bouwfasen zijn er bijna geen verschillen. Warffum is wat groter (18 x 8.2 x 7.5m) dan Eexta (16.6 x 7.7 x 6.5m), maar had verder van oorsprong dezelfde indeling bestaande uit een zaal, kelder, opkamer en verdieping.

Tot slot nog iets over de verdwenen kerk in relatie tot de weem. Uit de structuur en situering van de percelen, en de grachten rond de terreinen, blijkt een duidelijk verband. Kerk en weem vormen één geheel. De kerk wordt over het algemeen in de tweede helft van de 13de eeuw gedateerd (een datering die teruggaat op C. H. Peters), de weem is nu tussen 1252 en 1264 gedateerd. Gezien het belang van de liturgie is het echter zeer waarschijnlijk dat kerk net iets eerder of mogelijk gelijktijdig met de weem werd gebouwd. Dit betekent dus dat de bouwdatum van de kerk vermoedelijk rond 1250 gesteld kan worden, een datum die vroeger ligt dan verondersteld op basis van stilistische kenmerken. Dit roept de vraag op in hoeverre de huidige kerkdateringen betrouwbaar zijn. (Dendrochronologisch onderzoek naar de kerkdaken van Garnwerd 1229+/- 3 jr., Oosterwijtwerd 1237+/- 5 jr. en Marssum 1306+/-6jr. gaf ook reeds een afwijkend beeld). Het belang van oorspronkelijk materiaal wordt hiermee nog eens onderstreept.
Wie de bouwheer of opdrachtgever was is niet duidelijk. Was het misschien een plaatselijk heer die grond of geld ter beschikking stelde? De grondstructuur – een opstrekkende heerd? – lijkt hierop te wijzen.

Literatuur

K. Assche, Sechs Steinhauser in der Ems-Dollart Region, in: *Rondom Eems en Dollard*, Groningen/Leer 1992, p. 110-126.

K. E. Behre und H. van Lengen, *Ostfriesland. Geschichte und Gestalt einer Kulturlandschaft*, Aurich 1995.

J. W. Boersma …et al (red), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum 1990.

P. H. Broekhuizen … et al (red), *Oudheden onder de Hunze*, Stichting Monument en Materiaal, Groningen 1994.

A. de Gooijer en P. van Traa, Bouwhistorisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex, in: *Van boerenerf tot bibliotheek*, Stichting Monument en Materiaal, Groningen 1992.

J. P. Koers, *Eexta: kerk en karspel in het Oldambt*, Scheemda 1994.

J. P. Koers, De middeleeuwse kruiskerk en pastorie van Eexta, in: *Duvekoater* 15(2002), nr. 29, p. 3-14.

J. P. Koers, Over steenhuizen, langhuizen en Oldambtster boerderijen, in: *Duvekoater* 16(2003), nr.31, p.3-12.

H. van Lengen, Burgen und Schlösser in Ostfriesland, *Bulletin KNOB* 71 (1972), p. 49-56.

H. van Lengen, Zur Baugeschichte des Steinhauses in Bunderhee, in: *Ostfriesland. Das Steinhaus in Bunderhee. Zeitschrift für Kultur, Wirtschaft und Verkehr* 1978/2.

R. Meischke en M. C. Scheers, De pastorie te Warffum, in: *Jaarboek Monumentenzorg* ; 1(1990), p. 99-126.

J. Molema, Een steenhuis te Midwolda, in: *Paleoaktueel* 6.

M.D. Ozinga, *De provincie Groningen, eerste stuk : Oost-Groningen. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage 1940.

C. H. Peters, *Oud-Groningen stad en lande*, 's-Gravenhage 1921.

R. Stenvert …et al, *Monumenten in Nederland : Groningen*, Zeist/Zwolle 1998.

Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel XI De provincie Groningen.

F. van der Waard, Middeleeuwse stenen huizen in de stad Groningen, in: *Van boerenerf tot bibliotheek*, Stichting Monument en Materiaal, Groningen 1992.

Bijlage Rapportage Dendrochronologie